

A idea de xustiza na ideoloxía liberal conservadora: fundamentos teóricos

Josep Baqués Quesada*
Universitat de Barcelona – Facultat de Dret

Recibido: 21 de agosto de 2019 / Aceptado: 20 de decembro de 2019

Resumo

A ideoloxía liberal conservadora adoita ser vista como a inimiga do Estado do benestar e incluso da idea mesma de xustiza social. Porén, non é menos certo que o seu discurso inclúe diagnósticos e remedios para consolidar unha sociedade máis forte. Este artigo explora os fundamentos teóricos desa proposta, especialmente no que concirne aos dous grandes temas da igualdade e da pobreza, así como ao papel atribuído ao Estado e ao mercado, para alcanzar unha conclusión moi matizada na que se combinan críticas ao igualitarismo, concesións pragmáticas a certas políticas sociais e apostas máis convencidas a favor de colectivos desfavorecidos.

Palabras clave

Xustiza social / Mérito / Liberalismo conservador / Redistribución / Pobreza.

The idea of justice in liberal-conservative ideology: theoretical foundations

Abstract

The liberal conservative ideology is often seen as the enemy of the welfare state. However, it in fact includes diagnoses and remedies to consolidate a stronger society. This article explores the theoretical foundations of this proposal, particularly in regard to the two major themes of equality and poverty, as well as the role attributed to State and market to achieve a nuanced conclusion, in which criticism of egalitarianism, pragmatic concessions to certain social policies and more convinced bets are combined in favor of disadvantaged groups.

Keywords

Social Justice / Deserve / Liberal conservatism / Redistribution / Poverty.

JEL Codes: B25.

1. Introducción: liberalismo conservador¹ e políticas sociais

Neste artigo afrontamos a análise dunha corrente de pensamento que se caracterizou pola súa crítica ao intervencionismo estatal en materia social –e incluso pola crítica lanzada contra a idea mesma de

* Correspondencia autor: jbaques@ub.edu

¹ Este concepto permite acoutar a tarefa ao excluír o liberalismo social representado por autores como Rawls ou Dworkin, entre outros; ou, historicamente, por Keynes e máis atrás no tempo por Hobson, Hobhouse ou Green. Así mesmo, prescinde de autores libertarios ou anarco-capitalistas entre os que estarían o primeiro Nozick, Ayn Rand ou Rothbard. Preferiuse o concepto liberalismo conservador fronte a outras opcións, como “neoconservador” (aí caben autores como Strauss, Irving Kristol e mesmo Daniel Bell), porque os neoconservadores acostuman ser escépticos en relación co liberalismo. Nesta análise teñen un papel, ao sumo, fronteirizo (marcan o punto de máxima concesión ao “welfare state” dentro da familia conservadora, *lato sensu* considerada). Deste modo, autores como Hayek, Friedman, Oakeshott ou Novak son os que adquiren o principal protagonismo para vertebrar esta análise. Como curiosidade historiográfica que serve de reforzo á formulación empregada neste artigo, poden lerse as críticas lanzadas contra Hayek por parte de keynesianos e de anarco-capitalistas en Wapshott (2013, pp. 231-233).

xustiza social– e que adoita ser considerada como unha das grandes detractoras do que se veu definindo como “Estado social” ou “Estado do benestar”; fronte a todo isto, esta corrente opón un sentido individualista da liberdade e da responsabilidade. Estes trazos veñen sendo detectados e cuestionados de modo recorrente pola literatura crítica, especialmente a partir dos anos noventa do século XX, como no caso de Hirschmann (1991), Dubiel (1993) ou Honderich (1993). Esa vaga ten sentido nesas datas porque os postulados liberal-conservadores tiveron moito eco a partir da segunda metade dos anos setenta e durante os anos oitenta do século XX. Nese contexto, a aparición de fenómenos como a estancación (a raíz da crise do petróleo do ano 1973), unido ao incremento do déficit e da débeda pública, constituíron o caldo de cultivo perfecto para a súa recepción e, ata certo punto (só ata certo punto), a súa implementación. Porén, a esta evidencia cómpre engadirle algúns considerandos.

Polo que respecta aos criterios cronolóxicos, a teoría subxacente a estes postulados é o suficientemente sólida como para merecer a atención dos analistas, máis alá da súa maior ou menor popularidade conxuntural. De feito, estamos ante un proxecto político fraguado moito antes de que estalara a crise dos anos setenta². Por esa mesma razón, adquire sentido á marxe desas circunstancias e pode seguirlo tendo unha vez que logo de que a crise se desvanecera.

En relación cos contidos, unha lectura atenta das obras dos intelectuais vinculados ao liberalismo conservador demostra que son capaces de combinar argumentos inflexibles, con respecto aos medios e aos fins da intervención pública na esfera económica e social, con recomendacións que manexan tanto a linguaxe como a sensibilidade propias do liberalismo social ou mesmo da socialdemocracia. Non faltan análises que se fan eco da fascinación que autores como Hayek exercen sobre certos sectores socialdemócratas e mesmo anarquistas (Griffiths, 2014, pp. 205-208). Así e todo, aínda é preciso desentrañar ata que punto esa linguaxe e esa sensibilidade –nas ocasións en que se dá o caso– responden a auténticas modificacións acerca do núcleo duro desa teoría.

E todo iso nun momento en que teses como as liberal-conservadoras poden regresar ao primeiro plano grazas a uns fundamentos epistemolóxicos modestos, máis proclives á comprensión da sociedade que nos envolve que aos excesos econométricos ou ás hipérboles cuantitativistas (Williamson, 2011, p. 99), e cando xa se constata o rexurdir do debate acerca do papel futuro de autores como Oakeshott ou Hayek na reconstrución do imaxinario dunha nova dereita non populista, pero capaz de gañar eleccións (Kelly, 2012, p. 23).

Este artigo rastrea esas aproximacións co fin de ofrecer unha valoración acerca das inclinacións desta corrente de pensamento, así como das súas razóns últimas. De feito, un dos principais incentivos para elaborar esta análise foi a constatación de que era conveniente unha mirada desde a Academia ante os equívocos, as ambigüidades ou os discursos interesados que adoitan rodear o tratamento da postura liberal conservadora ante este tema, tanto en círculos xornalísticos coma políticos, ben a favor ou ben en contra do argumentado polos seus adais, e corroborando que estamos ante un paradigma dotado dunha forte idiosincrasia, dificilmente conmensurable coas ideoloxías que operan nos seus flancos.

Unha vez trazados os obxectivos deste artigo, o primeiro paso consiste en traer a colación o fundamento da teoría liberal conservadora respecto do tema que nos ocupa. Para iso empregárase a análise conceptual propia da Teoría Política. Queda a porta aberta a posteriores traballos que, enfocados desde outras subáreas da ciencia política (v. gr. as políticas públicas ou os partidos políticos e os sistemas de partidos), poden complementar e/ou completar o aquí exposto; e mesmo poden contradicilo na medida en que as políticas dos gobernos que din responder a esta ideoloxía se afasten das consideracións aquí expostas. Pero para iso é necesario dispoñer de termos de comparación nese enriquecedor debate entre teoría e praxe. De aí a nosa proposta.

² Iso queda patente se se indaga nas datas de publicación das obras máis relevantes de Hayek (1944, 1959... en pleno apoxeo moral e práctico do “welfare state”). Pero tense a mesma sensación cando se fai o propio coas de Oakeshott ou coas de Kristol e, en boa medida, coas de Friedman. Trátase de autores que no seu día nadaron contra corrente, deostando con maior ou con menor vehemencia o Estado do benestar cando estaba na súa época de esplendor. Algo distinto é o caso de Novak ou de Gilder, autores que, por diferentes motivos, complementan o discurso dos anteriores unha vez que ese “welfare state” xa sufrira os primeiros embates.

Polo tanto, non é o obxectivo deste traballo avaliar ningún programa de ningún goberno nin ofrecer datos de ningunha política concreta. En cambio, preténdese levar a cabo a tarefa previa a todo iso co fin de establecer un marco teórico útil para esoutras investigacións, o cal inclúe traer a colación e analizar as razóns esgrimidas polos representantes máis emblemáticos do liberalismo conservador, que tratan de poñer en dúbida o ideario que hoxe defenden os representantes do liberalismo social e os herdeiros da tradición socialdemócrata, correntes ambas as dúas que converxen nese espazo político que desde hai pouco máis de douscentos anos se dá en chamar “esquerda”. Con todo, polos motivos indicados, tamén inclúe a posibilidade de que afloren, alí onde as haxa, as concesións do discurso liberal conservador a un Estado benfeitor. Por iso, unha vez elaborados os fundamentos do liberalismo conservador, nas epígrafes seguintes analizaranse sucesivamente, de forma monográfica, a cuestión da redistribución de rendas, a loita contra a pobreza, e a posible implementación de rendas garantidas, para rematar cunhas conclusións omnicomprensivas.

2. Fundamentos teóricos da crítica ao intervencionismo estatal: cara a unha idea alternativa de xustiza

Os liberais conservadores posúen un sentido da responsabilidade e dos dereitos que está lonxe do que defenden quen enarboran a bandeira da xustiza social. Para comprender as súas razóns é útil lembrar que Hayek cre que o mercado é o modelo máis acabado de *orde espontánea*³. Ao seu entender, o mercado non foi creado polo home (no sentido de que non é froito da enxeñaría social ou legal) nin incluíu previsión nin pretensión ningunha en termos de beneficiar ou de prexudicar a ninguén en particular. Esta explicación pode non abarcar todas as institucións ou regras morais de cada época e lugar, pero, se os seus defensores están no certo, sería a que mellor expoñería a tendencia dominante en condicións normais (Klein, 2010, p. 84), especialmente no longo prazo.

De acordo con esta teoría, aínda poderíamos afirmar que os damnificados por ese mercado son vítimas dalgunha inxustiza. Pero trataríase dun *sentido débil* (de feito, impropio) da acepción de xustiza. Por que razón? Imaxinemos que a alguén se lle incendia a súa casa. Posiblemente, o prexudicado non mereza esa sorte. Nese sentido, podería parecer que se trata dunha inxustiza. Por iso empregamos esa palabra: para lamentar a súa mala fortuna..., aínda que se cadra haxa máis cousas que considerar (quizaís, unha negligencia do propietario). En cambio, de acordo coa aproximación hayekiana, só podemos falar de inxustiza, no *sentido forte* da palabra, se alguén lle prendeu lume intencionadamente a esa casa. En calquera outra circunstancia, malia a empatía que poida aflorar ante a contemplación de desgrazas alleas, o certo é que non pode atribuírselle culpa a ninguén nin pode afirmarse que terceiros non involucrados deban responder co seu patrimonio do dano sufrido pola vítima. Tampouco o Estado, como hipotético aglutinador de terceiros⁴.

Pois ben, Hayek constrúe o resto do seu argumentario sobre estes alicerces. Así, apunta que como “só as situacións creadas pola vontade humana poden cualificarse de xustas ou inxustas, tales cualificativos no poden ser aplicados a unha orde espontánea” (Hayek, 1978c, II, p. 53). Cando a xente di que se

³ Esta intuición deriva da filosofía dos ilustrados escoceses. Adam Ferguson defendeu que as mellores institucións da historia son froito de actos humanos, pero non do *designio* humano (Ferguson, 1974, p. 255). Na medida en que isto é certo, ninguén “inventou” o mercado (nin a familia, por citar outro exemplo). Por máis que retrocedamos no tempo, seremos incapaces de descubrir o nome dalgún nomoteta ou dalgunha cámara lexislativa capaz de crear da nada esas institucións milenarias. Estas institucións serían o resultado dunha evolución de moitos anos, con tanteos e algún fracaso. De acordo con esta lóxica, terían superado a proba do tempo, simplemente, en razón da súa maior eficacia relativa para garantir o progreso colectivo.

⁴ Seguindo o ronsel deste tipo de exemplos, que son moi do gusto de Hayek, algúns eséxetas da súa obra apuntan que o Estado si podería ser responsable en caso de non tomar medidas contra un terremoto, podendo facelo, ou en caso de permitir que só uns cantos se beneficien desas medidas, especialmente cando eses colectivos son identificables por algún trazo ou por algunha carencia previa (Rhonheimer, 2015, pp. 37-39). Polo tanto, o austro-británico podería –por coherencia– admitir a intervención do Estado na orde espontánea, se a razón desa intervención é asegurar as capacidades dos individuos para competir en igualdade de condicións nese marco. Máis adiante afrontaremos máis polo miúdo a cuestión das posibles axudas do Estado cara aos desfavorecidos.

dá unha inxustiza é porque cre –ben de modo explícito ou implícito– que os resultados da competencia no mercado son xerados por decisións deliberadas pero, paradoxalmente, son as reclamacións dirixidas contra eses resultados as que “impoñen criterios particularistas que benefician intereses de certos grupos que se resisten a aceptar a impersoal frustración das súas expectativas” (Arribas, 2002, p. 267). Por iso Hayek acostuma marcar distancias con respecto ao tema da xustiza social, e con toda a intención legounos frases emblemáticas do seu modo de pensar. Reproduzamos algunha delas: “estou absolutamente convencido de que o maior servizo que podo eu aínda prestarlles aos meus conxéneres é contribuír a que todos cheguen a avergoñarse de utilizar por vía oral ou escrita o termo xustiza social” (Hayek, 1978c, II, p. 166).

Pola súa parte, Milton Friedman⁵, fiel a unha tradición que provén de Adam Smith e que entronca con algunhas teses de Tocqueville, apunta que o Estado do benestar non tería un problema de “fins”, senón de “medios”⁶. O intervencionismo estatal é presentado como “un mal medio que tende a corromper os bos fins” (Friedman e Friedman, 1980, p. 170)⁷. Os obxectivos trazados polos gobernos socialdemócratas, lonxe de ser cuestionados polo estadounidense, aparecen como loables: a remisión da pobreza, a progresiva igualación das oportunidades e, se cadra, ata das rendas, ou a extensión duns dereitos básicos a toda a cidadanía, todos eles son eloxiados polo pai do monetarismo; algo frecuente entre os defensores destes postulados, para quen o socialismo tería “a wishful nature” (McLean, 2012, p. 61). Porén, Friedman prognostica que ningunha desas metas será coroada con éxito, de seguir a senda do intervencionismo gobernamental (Boettke, 2005, p. 58).

Con idéntico espírito, Michael Novak comenta que o obxectivo por el perseguido e o que perseguen os socialistas non só son compatibles senón que son substancialmente unha mesma cousa. Ao seu entender, o problema dos socialistas xorde ao formular as receitas aplicables ao empeño: “they have the right idea”, dinos, “to help the poor”. Se ben, engade, “but they have chosen methods bound to disappoint them” (Novak, 1989, p. 13).

Partindo desas conviccións, outros autores achegáronse ao “welfare state” en canto tal (léase, como suma de institucións, normas xurídicas e prácticas tendentes a satisfacer dereitos sociais máis alá do veredicto inicial do mercado) con xuízos aparentemente máis amables, aínda que as súas reflexións discorran por un campo semántico –ou simbólico–. Kristol constitúe un bo exemplo diso. Aposta por recuperar, precisamente, o concepto discutido: o “welfare state” (Kristol, 1978, p. 128). Así mesmo, aposta por desenvolver, desde os tópicos dese conservadorismo, unha versión realmente plausible dese modelo, que poida chegar a realizar ese ideal. Por iso chega a manifestarse en contra do seu “desmantelamento”, sinalando como opción recomendada “reformalo para adecualo ás predisposicións conservadoras da xente” (Kristol, 1986, p. 13).

Pero Kristol é a excepción máis que a regra. O máis frecuente é que os teóricos liberal-conservadores non mostren esa condescendencia cara a unha retórica que soa en demasía a socialdemocracia. A lóxica predominante é a que destaquei en primeiro lugar, a cabalo entre a contundencia de Hayek e a

⁵ Friedman mantén diferenzas con Hayek tanto desde unha perspectiva metodolóxica –xa que o estadounidense é máis receptivo á influencia do positivismo– (Williamson, 2011, p. 99) como desde una óptica pragmática, en boa medida entroncada co anterior, xa que Friedman pon a énfase nos erros dos gobernos e Hayek o fai nas virtudes do mercado (Coleman, 2013, pp. 87 e 90). A diferenza é sutil pero relevante en sede académica, xa que denota unha maior predisposición de Friedman á hora de asumir que o goberno intervirá. En todo caso, úneos a circunspección ante esas intervencións, así como o conseguinte chamamento á prudencia nestas tesituras.

⁶ A afirmación de Friedman (ou antes de Tocqueville) é matizable en función de cal sexa o nivel de análise elixido. É dicir, seguiría existindo un problema cos fins se o “welfare state” é considerado como tal, na medida en que as políticas liberais conservadoras discutan algunhas das súas premisas, ademais de discutir os seus métodos (Turner, 2007, p. 71). Pero con frases como estas os liberais conservadores queren subliñar que, a diferenza dos libertarios, non están contra o Estado en canto tal e que desexan argumentar en prol dunha sociedade máis robusta na que os individuos poidan desenvolver os seus proxectos vitais con razoables garantías.

⁷ Coa súa defensa do capitalismo, da propiedade privada e do mercado, Adam Smith pretendía crear riqueza e que esta chegase tamén aos máis débiles de cada sociedade. Pero pretendía logralo con menos regulacións e máis mercado: a maximización do interese (e a habilidade) individual sería suficiente para que as necesidades de todos quedaran satisfactoriamente cubertas, sen que iso supoña ningunha aposta por igualitarismo ningún (son cuestións diferentes). Máis adiante volveremos sobre este asunto.

dialéctica entre medios e fins de Friedman ou de Novak, o cal nos conduciría a unha especie de “welfare without state”; sen renunciar ao primeiro, pero sen ter que someterse ao segundo, é máis, recomendando un certo distanciamento do Estado como condición para a posibilidade, por paradoxal que poida parecer en primeira instancia, do anhelado benestar.

Se isto é así, cal é a idea de xustiza bosquexada polos autores que constitúen o núcleo duro do liberalismo conservador? En realidade, desmárcanse da xustiza (re-)distributiva⁸ ao non considerala como tal, senón máis ben como auténtica inxustiza. O feito de que o Estado deba decidir finalmente o que lle corresponde ter a cada un, despois de que os individuos intercambien os seus bens e servizos segundo o seu propio criterio, parécelles unha iniquidade difícil de soste. Ademais, apuntan que iso adoita ter graves consecuencias prácticas por diversas razóns, ao final converxentes, que van desde a relaxación da responsabilidade individual (Seldon, 1994, p. 353) ata a diminución da motivación para o traballo persoal (Oakeshott, 1996, p. 137), pasando pola creación de situacións de dependencia entre os aparentemente favorecidos por esa suposta xustiza (Novak, 1983, p. 232)⁹. Por iso Hayek propugna que o máis equitativo sería que o Estado operara á maneira do *equipo de mantemento* dunha fábrica (metáfora da sociedade) cuxa función, crucial pero sinxela, sería a de “asegurar que o mecanismo produtivo se manteña en boa orde de funcionamento” (Hayek, 1978c, I, p. 81).

Non se trata dunha idea nova. Podemos retrotraernos un par de séculos para atopar exposicións parecidas¹⁰. Pero esta tese adquire unha forza inusitada no debate político das sociedades industriais. Vexamos as súas implicacións, analizando primeiro con máis detalle as que teñen que ver con políticas redistributivas e, en segundo lugar, as que responden á loita contra a pobreza.

3. A problemática da (re-)distribución

Un dos puntos de maior fricción entre as diversas ideoloxías é o da distribución das rendas. Os acólitos do liberalismo conservador sosteñen que debería respectarse a distribución (sen prefixo) que a dinámica do mercado favorece. As razóns esgrimidas son diversas, aínda que, ao final, complementarias.

Hayek ofrécenos as máis categóricas. Na súa opinión, toda tentativa de redistribución deseñada artificialmente desde as institucións políticas é intrinsecamente perversa. Porén, non nos interesa tanto o veredicto como as razóns que o avalan. O problema é conceptual. Tanto é así que nin sequera lle preocupa o criterio de redistribución: a súa crítica é previa á toma en consideración dos obxectivos perseguidos por unha ou por outra política redistributiva. Nas súas propias palabras: “a nosa obxección alzáase contra todos os intentos de imprimir na sociedade un patrón de distribución deliberadamente escollido; sexa nunha orde de igualdade ou de desigualdade” (Hayek, 1978b, p. 124). Nótese a súa habilidade: sería igualmente indefendible un modelo que procurara máis desigualdade. A súa aposta non é (non necesariamente) por unha maior desigualdade; non opera necesariamente en favor dos ricos. O problema é, polo tanto, apostar por unha orde finalista desde o Estado. O seu aprecio polo veredicto do mercado é decisivo, pero nin sequera esa constatación –demasiado evidente– nos permite chegar ao fondo da cuestión, porque ese aprecio tamén require unha explicación. Vexámola.

⁸ A insistencia na equiparación entre xustiza social e xustiza (re-)distributiva é proporcional á imbricación entrambos os dous termos propia de socialdemócratas e de defensores do liberalismo social rawlsiano (Rhonheimer, 2015, pp. 35-36). Aínda así, algúns defensores das teses liberal-conservadoras argúen que se trata en si mesma dunha excesiva concesión aos seus rivais ideolóxicos, xa que sempre opera *a sensu contrario* (Pesut, Beswick, Robinson e Bottorff, 2012, p. 47). Como veremos noutras epígrafes, iso é unha verdade a medias, xa que si existen propostas alternativas sólidas non equiparables á xustiza (re-)distributiva.

⁹ Existen outras derivadas, non menores, como a convicción de que este tipo de intervencións do Estado adoitan xerar servidumes que poden (ou mesmo acostuman) dexenerar en totalitarismos (McPhail e Farrant, 2013, pp. 978-980).

¹⁰ A tradición escocesa tamén considera que manter a xustiza é o primeiro e principal labor dos varios que ten un goberno (Smith, 1995, pp. 37 e ss.), se o que se defende é unha xustiza conmutativa baseada no *do-ut-es*, é dicir, na reciprocidade. Poderíamos traducilo como a garantía dos contratos pola vía legal e xudicial. Máis alá só existe a caridade, que defenden, pero que non é asumida como unha responsabilidade pública (Smith, 1997, p. 186).

Hayek pon o acento no seguinte: toda redistribución superposta á ordalía do mercado require, por definición, unha activa participación dos poderes públicos. Aínda que o criterio empregado para levar a cabo esa redistribución non sexa o importante, si o é o feito de impoñer algún criterio. Porque ese criterio, na súa opinión, é sempre arbitrario. Por exemplo, aínda que para delimitalo empreguemos o “mérito”, non é unha tarefa pacífica a definición do que é meritório¹¹. Tal cousa evidénciase ao analizar casos concretos. Supoñendo que ter poucos ingresos sexa un mérito, non queda claro onde trazar a fronteira entre os beneficiarios das políticas redistributivas e os excluídos. Tal e como se pregunta provocadoramente (ata) Kristol:

Does it make any sense to say that a family of four with an income of \$3900 is poor and is entitled to various benefits –welfare, medicaid, housing– while the family next door with an income of \$4200 is not poor and entitled to no such benefits? (Kristol, 1978, pp. 235-236).

Nótese que, coa denuncia desa arbitrariedade, estes autores están cuestionando, por extensión, a definición mesma de pobreza.

En calquera caso, o que si sabemos é que estas políticas sitúan o Estado no epicentro da vida económica e social. Cunha certa dose de ironía, Hayek comenta que “unicamente un sistema planificador pode intentar a implantación dun mecanismo que asegure que as xentes recibirán aquilo que, desde un punto de vista moral, pensa un terceiro que merecen” (Hayek, 1978b, p. 319). Para evitar tales tentacións, dispara por elevación e, en vez de suxerir unha definición diferente de mérito, opta por desterralo: propón que as recompensas queden desligadas do mérito (Hayek, 1978c, II, pp. 201-202). Pero, daquela, que nos queda? Pois que a cada quen lle debe corresponder o que gañou co seu traballo, segundo as súas aptitudes, sen mediación institucional ningunha. Algúns apuntan que o que Hayek formula podería ser algo así como o “valor dos resultados” (Arribas, 2002, p. 268), algo que depende da utilidade que se lle conceda.

Sendo este primeiro debate un debate decisivo, non é o único que aflora cando se deseña unha política de corte redistributivo. Implementar unha política redistributiva implica que os poderes públicos induzan a través de medidas diversas, por definición de índole coercitiva (leis, impostos), a que os individuos máis dilixentes da sociedade se apresten a entregar os fondos necesarios para facela realidade.

O problema é que, de acordo coa teoría hayekiana e coa súa visión da liberdade¹², tales medidas constitúen un torpedo contra a liña de flotación dunha sociedade liberal. O Estado só pode redistribuír, sexa cal sexa o criterio que guíe esa redistribución, obrigando os cidadáns a ceder unha parte dos seus ingresos e limitando, conseguintemente, a súa capacidade para decidir libremente o que desexan facer cos seus bens¹³. Isto é un feito incuestionable, que se pode valorar de diferentes maneiras. A maneira liberal-conservadora de facelo é diáfana. Hayek (ou Friedman ou Oakeshott ou Novak ou Gilder ou Selton..., e antes Hume ou Burke ou Adam Smith), a diferenza dos neocontractualistas rawlsianos ou dos

¹¹ Adoita afirmarse que as dificultades de Hayek para establecer estes criterios son intrínsecas á súa propia antropoloxía e ao seu escepticismo gnóstico (Arribas, 2002, p. 261; Gissurarson, 1987, p. 94). O motivo estriba en que o austro-británico sempre denunciou a incapacidade do ser humano para comprender o mundo que o rodea e *a fortiori* para regulalo segundo o seu antollo (De la Nuez, 1994, p. 135), algo que o acompañou do principio á fin da súa obra (desde *Camiño de servidume* ata *A fatal arrogancia*).

¹² Hayek acóllese a unha versión, bastante estandarizada entre os liberais conservadores, da “liberdade negativa”, definida, basicamente, como “ausencia de coacción” (Hayek, 1978b, p. 31).

¹³ A crítica ao intervencionismo estatal é unha constante desta corrente de pensamento. A apelación á orde espontánea non tería outro fundamento (Petsoulas, 2001, p. 7), pero algúns analistas suxiren que se trata dunha verdade a medias. En efecto, Hayek reclamou un certo papel do Estado co fin de protexer, consolidar ou acrecentar o propio mercado e os seus mecanismos (Rhonheimer, 2015, p. 40; Wapshott, 2013, p. 227). Ademais de que iso poida poñer en dúbida o carácter espontáneo do mercado por el reivindicado noutros momentos, supón a admisión dun papel arbitral nada desdeñable (Sicard, 1989, p. 194). É evidente que Hayek, en particular, asume que certas políticas deben ser elaboradas polo Estado, e que para iso se requiren impostos ou a emisión de débeda (McLean, 2012, pp. 63-64). Pensemos na defensa ou na policía. O que xa é máis discutible é se iso implica o que algúns definen como un “momento construtivista” na súa obra (Rodrigues, 2013, p. 578).

socialdemócratas, entende que con iso se conculca o principal dereito de ricos e pobres: a súa liberdade.

A postura de Hayek merece ser citada, pois é paradigmática, pero non se trata dunha postura illada nas hostes liberais conservadoras. Constitúe unha síntese das posicións adoptadas por outros autores. Sen pretensión de exhaustividade, podemos comentar outros exemplos relevantes. Merecen especial atención, polo incisivo das súas formulacións, Michael Oakeshott e Milton Friedman.

A teoría de Oakeshott, na que se privilexia a *societas* (ou “asociación civil”) fronte á lóxica alternativa da *universitas*, ocupa un lugar destacado. O británico defende un modelo de sociedade cuxa característica é que non posúe fins substantivos (sexan cales sexan eses fins), fronte a outros modelos que se basean no establecemento de obxectivos compartidos. O que mantén unidos os cidadáns na súa *res publica* é a aceptación dunhas mesmas regras de xogo (Baqués, 2014, p. 33). A Oakeshott preocúpalle moi especialmente a cuestión redistributiva, porque se trataría dun deses fins substantivos:

And there is, of course, no place in civil association for so-called ‘distributive’ justice, that is, the distribution of desirable substantive goals (...) lex cannot be a rule of distribution of this sort, and civil rules have nothing to distribute (Oakeshott, 1990, p. 153).

Por conseguinte, a redistribución da riqueza, como fin substantivo que é, non debería bosquesarse a través do Estado porque, de acordo coa súa aproximación, extrapolaría as funcións (lexítimas) dos Estados (que obran rectamente). Non caben gradacións nese empeño, porque o feito en si queda impugnado (de novo) *ab initio*. En cambio, o mercado é o paradigma desas regras do xogo, supostamente neutrais, que ofrecen a todos os cidadáns a oportunidade de realizarse libremente, da maneira que crean máis adecuada¹⁴.

Friedman, pola súa parte, suxire que o Estado non debería sacar partido do feito de que sexa relativamente fácil obrigarnos a repartir eses ingresos. A súa estratexia consiste en equiparar moralmente as virtudes naturais de cadaquén cos ingresos obtidos a partir do seu aproveitamento: “a herdanza dos bens pódese interferir máis facilmente que a do talento; pero, desde un punto de vista ético, hai algunha diferenza entrambas as dúas? (Friedman e Friedman, 1980, p. 195). Trátase dunha pregunta retórica. Na súa opinión, o trato que habería que darlles a eses ingresos debe equipararse ao recibido pola nosa forza, polo noso enxeño, pola nosa habilidade ou pola tenacidade da que facemos gala. É dicir, se non se lles obriga a pagar máis impostos aos máis altos ou aos máis listos ou aos máis musculados, ao entender que iso conforma o núcleo duro da propiedade privada no sentido máis estrito desta expresión (a propiedade sobre un mesmo e os seus atributos), e se se entende que sobre eses atributos non pode aplicarse ningún xénero de rebaixa ou de alienación coactivamente imposta, con que argumento se poden aplicar eses mesmos impostos sobre o resultado de aproveitar esas facultades?

Isto condúcenos á fiscalización sobre a herdanza en sentido estrito (pensemos nun imposto de sucesións) porque, para Friedman, os bens herdados deben ser sometidos ás mesmas regras que o resto das facultades, tamén herdadas, dos proxenitores. Pero esta afirmación merece unha maior argumentación, que non é estraña á obra do propio Friedman e á doutros autores liberal-conservadores.

En realidade, estamos ante unha das principais críticas que, desde o liberalismo social, se vén formulando contra as teses fiscais liberais conservadoras, na medida en que, desde a primeira corrente, se chama a atención acerca do potencial que un imposto de sucesións ten para xerar unha tendencia favorable á mobilidade social e cara á igualdade de oportunidades, a través da ulterior redistribución

¹⁴ Paul Franco critica incisivamente este postulado de Oakeshott: se realmente o modelo auspiciado polo británico é tan neutral e tan respectuoso coa liberdade como el pretende (tan pouco sometido a obxectivos colectivos, se se prefire), tampouco non cabería deducir deste defensa ningunha do mercado, da propiedade privada ou do capitalismo, posto que iso tamén acabaría converténdose nun fin (vid. Franco, 1990, p. 428). Por iso, ou ben cabe outra interpretación da obra de Oakeshott, nun sentido non tan acerrimamente liberal conservador, ou ben Oakeshott oculta as súas cartas ao revestir de neutralidade e de liberdade un modelo que en realidade estaría ideoloxicamente orientado (para esta segunda interpretación, vid. Baqués, 2014).

dos bens obxecto de herdanza (Levy, 1983; Melkevik, 2019). Non obstante, ese non é un argumento suficiente para os liberais conservadores por diversos motivos.

Como sinala Butler (1989, p. 139), de acordo cos postulados do liberalismo conservador, as posibilidades dunha hipotética redistribución deben avaliarse despois de definir a xusta carga fiscal, de modo que non se poden incrementar os tipos de impostos nin as súas bases impositivas en función de necesidades de terceiros. Iso vale, tamén, para o imposto de sucesións.

Nesta liña, a base do argumento liberal conservador respecto do imposto de herdanza é que a análise teórica da súa lexitimidade non debe fundarse nos hipotéticos dereitos dos receptores senón nos dereitos dos causantes (Halliday, 2018, p. 166). É dicir, cabe imaxinar a herdanza como unha doazón *post mortem* que, en todo caso, o pai podería revogar, se esa fose a súa vontade. Pero existe unha razoable presunción, aínda que só sexa *iuris tantum*, no sentido de que o desexo do propietario é, precisamente, entregarlles eses bens aos seus fillos. A tese de fondo radica en que o pai puido gastar eses (os seus) bens en vida, pero non o fixo para legarllelos aos seus descendentes. En boa lóxica liberal, o imposto de sucesións corta ou modula á baixa esa forma de altruísmo (Colombatto, 2007, p. 62).

Asumido iso, autores como Hayek entenden, *a fortiori*, que o fillo dunha familia rica (ou, sen ser tan rica, dunha familia capaz de trasladarlle dereitos a través da herdanza) non contraeu especial mérito para lucrarse dese modo. Porén, sabemos, a teor do exposto unhas páxinas atrás, que Hayek discute que o “mérito” sexa un bo criterio para distribuír rendas. Afirmado isto, aínda que podería aducirse que un fillo non ten un especial dereito a beneficiarse, *ab initio*, dos bens herdados dos seus pais, a pregunta pertinente sería: acaso si teñen ese dereito os fillos dos demais? Porque iso é o que sucedería se o lexislador obrigara o pai, no momento da súa morte, a ceder unha parte (ou a totalidade, ou a maioría) dos seus bens á colectividade. Por conseguinte, deste primeiro fío argumental dedúcese que o dereito de herdanza, sempre segundo Hayek e outros liberais conservadores (pero a diferenza das dúbidas que no seu día mantivo Stuart Mill desde unha óptica propia do liberalismo social, realmente preocupada polo principio meritocrático), sería perfectamente compatible cos principios da economía de mercado (Su, 2013, p. 166).

Por último, como prolongación desta lóxica, o imposto de sucesións é contraproducente porque dana a familia, entendida como institución social, afastada do Estado paternalista (Friedman e Friedman, 1980, p. 55), chamada a propiciar axuda económica e moral entre os seus membros. Desta maneira, “derrogáronse os logros económicos” alcanzados desde e grazas á familia (Novak, 1983, p. 168). Así e todo, o argumento de Friedman é máis profundo ao apuntar cara a deberes verticais en ambas as dúas direccións, de maneira que a herdanza tería algo de *do ut es*: no modelo liberal conservador, en efecto, os fillos axudan os pais na súa ancianidade, de modo que serían os máis indicados para se beneficiaren dos bens acumulados polos seus proxenitores, mesmo se prescindísemos doutros criterios (Friedman e Friedman, 1980, pp. 153, 175 e 180). Polo tanto, cuestionar o dereito de herdanza sería tanto como cuestionar algúns dos últimos bastións de auténtica solidariedade, que é a que non pasa polos mecanismos legais que o Estado lles impón aos individuos. É dicir, que o que está en xogo, unha vez máis, é algo máis que a contabilidade pública¹⁵.

Hayek, en fin, engade ao debate aspectos de corte consecuencialista. Faino desde as súas primeiras obras, e reitérao en *Fundamentos da liberdade*, xa que, segundo o seu criterio, as sociedades que optaron por avanzar na igualdade de oportunidades a partir do cuestionamento fiscal do dereito de herdanza están entre as menos libres que se coñeceron, citando, certamente, un caso maximalista, como é o da Rusia soviética (Hayek, 1978a, p. 137). Agora ben, os argumentos de corte consecuencialista, lonxe de ser unha última liña defensiva dos liberais conservadores fronte á tentativa do Estado de cuestionar o dereito de herdanza, esténdense ao resto de tributos.

¹⁵ Os liberais conservadores son bastante máis ambiguos á hora de facer concesións ao Estado, en termos de fiscalización da herdanza, pero é evidente que non optan por solicitar a eliminación pura e simple deste tipo de imposto. Máis ben, lamentan que chegase a ter carácter confiscador, debido aos tipos de gravame que adoita integrar. De feito, o imposto de sucesións non se atopa entre os que Friedman suprimiría (Friedman e Friedman, 1980, pp. 422 e ss.), aplicándolle, finalmente, a mesma lóxica que ao imposto sobre a renda: unha substancial rebaixa dos tipos fiscais.

En efecto, son moitos os autores vinculados a esta corrente de pensamento que optan por sinalar, *a fortiori*, que o funcionamento das políticas redistributivas podería ter fatais consecuencias para a boa marcha da economía. George Gilder é un bo expoñente diso. Tras deixar sentado que “a mentalidade distributiva ataca o corazón mesmo do capitalismo democrático” (Gilder, 1984, p. 25), sinala algúns dos inconvenientes que xustifican esa sentenza: desde a “distorsión” causada ao mercado (distorsión dos sinais que ofrece) ata a “falta de coordinación” entre produtores e consumidores, pasando por unha “mala asignación de recursos”. Subxace a noción do mercado como provedor de información grazas a eses sinais, sen a cal resulta complicado asignar recursos de acordo coas preferencias da xente (Boettke, 2005, pp. 55-56; McLean, 2012, p. 66)¹⁶.

Non obstante, e sobre todo, Gilder destaca que as políticas redistributivas implican un alto custo de oportunidade ao “minorar a enerxía capitalista” e “paralizar” a creación de riqueza (Gilder, 1984, p. 54; na mesma liña, Berger, 1991, p. 170). Neste caso, as reflexións teñen un carácter pragmático: redistribuír é factible, pero o prezo que hai que pagar é que os ricos vexan como os seus incentivos para impulsar o crecemento económico se reducen. A redución deses incentivos é directamente proporcional ao incremento da presión estatal realizada a prol dunha maior redistribución. E diso, ao final, reséntense todos, incluídos os pobres¹⁷.

A receita de Gilder pasa por favorecer a creación de riqueza, aínda que iso aumente as desigualdades (Gilder, 1984, pp. 104-105). Gilder espera que os pobres de mañá sexan “menos pobres” que os de onte; que teñan acceso a máis bens e servizos (nun contexto de mercado); e que no horizonte xa non se lles poida definir como pobres. Pero non inclúe a promesa de igualación progresiva das rendas. Gilder cre que a “brecha” tenderá a perpetuarse, con algunhas oscilacións. Pode que nalgúns fases da evolución económica dunha sociedade a distancia entre ricos e pobres se reduza, pero hai que asumir que noutros momentos aumentará. O importante é que uns e outros se vexan empurrados cara arriba. Non obstante, iso esixe que os gobernos deixen de obstinarse en lograr unha redistribución artificial, baixo pena de secar as fontes da riqueza (vid., tamén, Berger, 1991, pp. 169-170).

O veredicto liberal conservador respecto deste punto central do modelo do benestar é produto da combinación de ambas as dúas liñas argumentais, unha máis teórica e a outra máis práctica. Ao final, son complementarias. A crítica ás políticas redistributivas cébase tamén nalgúns ferramentas que os Estados empregan para facelas posibles. Tomemos como botón de mostra a política fiscal, especialmente o imposto sobre a renda das persoas físicas, que adoita constituír a principal fonte de ingresos dos Estados máis avanzados. Para os liberais conservadores o recadable non é algo que deba fixarse en función dos gastos que financiar. Xa comprobamos o despregamento desta liña argumental no suposto do imposto de sucesións. De novo, o recadable está suxeito a graves constrinximentos conceptuais, de maneira que se converte nunha barreira, con independencia da valoración desas necesidades (Butler, 1989, p. 139; Klein, 2010, p. 83). Vexamos, partindo desta premisa, algúns deses constrinximentos conceptuais.

Mentres que os pensadores anarco-capitalistas aluden, pura e simplemente, á supresión deste imposto¹⁸, os liberal-conservadores apostan por unha substancial rebaixa dos seus tipos de gravame, por un lado, e por unha tendencia á homoxeneización destes, por outro. Con escasas diferenzas entre eles, os liberais conservadores promoven o establecemento dun tipo único que oscilaría entre o 18% e o 20%.

¹⁶ A tese subxacente de McLean é interesante: mentres que Adam Smith postulou que a división do traballo era unha das pedras filosofais do mercado no século XVIII, nos séculos XX e XXI o que mellor garantiría a reprodución do modelo (dotándoo de superioridade con respecto ás súas alternativas) sería a división do coñecemento.

¹⁷ Rhonheimer fórmulao, incluso, en comparación cos resultados esperables no medio e no longo prazo da aplicación do principio da diferenza de Rawls (Rhonheimer, 2015, pp. 43-44).

¹⁸ Remítome á argumentación de Nozick na que este arremete contra o imposto sobre a renda por considerar que se trata dunha sutil reposición dos “traballos forzados”, así como á súa teoría do establecemento de dereitos de copropiedade sobre o suxeito pasivo tributario (vid. Nozick, 1988, pp. 171 e 174, respectivamente). Tamén son emblemáticos do liberalismo, neste punto, os argumentos empregados por Rothbard para descualificar os impostos como un roubo (Rothbard, 1995, pp. 225 e ss.).

Friedman, por exemplo, alude a un tipo único de “menos do 20%” sen concretar máis, engadindo, por certo, a supresión do imposto de sociedades. Este paquete de medidas debería ter, ademais, as suficientes garantías constitucionais para evitar que unha maioría parlamentaria conxuntural puidera volver á situación de partida (Friedman e Friedman, 1980, p. 423). Novak si concreta: decántase por un tipo único do 20%, con algunhas deducións e exencións para os máis pobres (Novak, 1999, pp. 54-59). Gilder, pola súa parte, cita a Laffer para culpar do estancamento económico sufrido en occidente nos anos setenta á obsesión por manter impostos progresivos (Gilder, 1986, pp. 166 e 175). Hayek, en fin, abraza o principio de “a igual traballo, igual retribución”, e sostén que só se respecta tal principio a través dun imposto sobre a renda proporcional (Hayek, 1978b, p. 425)¹⁹.

De acordo con esta formulación, a perda da progresividade sería positiva desde unha dobre perspectiva: a) un modelo non progresivo, con tipos reducidos, sería máis aceptable desde a lóxica da protección da liberdade dos propietarios a facer o que lles praza cos seus ingresos (argumento teórico); e b) permitiría que se recuperaran os incentivos para reinvestir eses ingresos, de maneira que, ao final, ese modelo estimularía a creación de riqueza (argumento pragmático). Ademais, de acordo coa teoría de Laffer, á que se adhíren todos estes autores, unha redución dos tipos non implica unha redución do diñeiro que chega ás arcas do Estado. Pola contra, con iso evitaríanse (ou, cando menos, diminuirían) os casos de evasión de capitais e de fraude fiscal. Así mesmo, pode contarse con que o aumento dos investimentos xerado por esta política fiscal auspiciaría un incremento das bases impositivas, de modo que eses tipos, certamente rebaixados, terminarían aplicándose sobre cifras máis elevadas, co conseguinte crecemento da recadación medida en cifras absolutas.

4. A loita contra a pobreza

Acabamos de ver as razóns polas que os liberais conservadores cuestionan a redistribución de rendas. Non obstante, non se lle pode asignar a esta teoría o rol de ser a defensora do egoísmo, sen máis (Rodrigues, 2013, p. 570). De feito, os seus avogados son máis receptivos aos problemas de pobreza. Son cuestións distintas. No primeiro caso trátase de poñer en práctica un programa que, artificialmente, nivele os ingresos duns e doutros en razón de argumentos que, en opinión destes autores, son difíciles de fundamentar. No caso que agora nos ocupa, preténdese, máis ben, que quen teñen máis dificultades para saír adiante poidan, a pesar de todo, contar cuns mínimos de subsistencia.

De novo, para comprender o verdadeiro alcance desta teoría é preciso facerse algunhas preguntas. Por unha parte, convén interrogarse pola definición dos beneficiarios potenciais desas atencións. Por outra, polos mecanismos a través dos cales se pensan mitigar as súas carencias.

Cando un liberal conservador se mostra predisposto a axudar os excluídos está pensando, basicamente, naqueles individuos que, por causas alleas á súa vontade, non están condicións de optar a un posto de traballo nun mercado competitivo. Hayek apunta que se debe acoller “aos débiles, aos afectados por graves doenzas ou as vítimas de desastres imprevisibles” (Hayek, 1978b, p. 140), pero non necesariamente a todos os pobres polo simple feito de selo. Na mesma liña, Novak fai referencia aos “too young, too old, too ill” e aos “too disabled” (Novak, 1990, p. 31). Friedman alude “aos irresponsables” (Friedman e Friedman, 1980, p. 55), mentres que Oakeshott, construíndo o mesmo argumento desde outro prisma, critica a *vis expansiva* do Estado contemporáneo e sinala que ninguén ten dereito a vivir á conta da comunidade (Oakeshott, 1996, pp. 68-71). Os excluídos coa aplicación deste filtro serán, xa que logo, os adultos sans que, estando en idade de traballar, estean en paro.

Que ocorre con eses parados? A circunspección liberal conservadora pivota sobre a *teoría da dependencia*. De forma unánime, resaltan os prexuízos que o sostemento dese último grupo de pobres

¹⁹ O sinalado no corpo principal do texto é a conclusión á que chega Hayek. Así e todo, chega a ela tras non poucas digresións. Comeza afirmando que o máis apropiado sería un imposto regresivo sobre a renda que incentivase o crecemento económico ofrecendo vantaxes fiscais a quen máis fan por xerar riqueza (Hayek, 1978b, pp. 417-418). Finalmente, admite non só a proporcionalidade do imposto (o tipo único), senón que abre a porta a unha moderada progresividade mediante as deducións ao IRPF de impostos sobre o consumo previamente pagados polos máis pobres (Hayek, 1978b, p. 433).

pode traer consigo, ata o extremo de presentar eses inconvenientes de modo que as vítimas das políticas de loita contra a indixencia serían os propios indixentes. Hayek sinala que a provisión pública do indispensable para vivir acabaría destruindo “a liberdade de decisión sobre a que repousa todo esquema moral” (Hayek, 1978c, II, p. 169). Outras liñas de crítica advirten, ou ben que a recepción de axudas públicas sen contrapartida acabará por despreñar un efecto contrario ao perseguido, como a caída da autoestima dos seus perceptores (Gilder, 1984, pp. 49-50; Novak, 1983, p. 218), ou a perda de confianza no seu propio potencial (Friedman e Friedman, 1980, p. 170); ou ben que, con ou sen esas derivas psicolóxicas, tales axudas reducirán a motivación dos parados por esforzarse e mellorar a súa posición sociolaboral (Oakeshott, 1996, p. 137); ou mesmo, en fin, que se corre o risco de entrar nunha espiral de peticións e, na medida en que algunhas delas no se vexan satisfeitas, de frustracións e desencantos, dado que o Estado será convertido en responsable das propias desgrazas (Oakeshott, 1996, p. 167). Incluso Kristol reconece que os programas de axuda pública rematan por xerar unha especie de “trampa da pobreza” da que despois é moi difícil saír, non sendo o menor dos seus inconvenientes a aparición de barrios marxinais que xeran novos perigos para a saúde física e moral dos seus inquilinos (Kristol, 1985, pp. 37-38).

De acordo con este veredicto, os parados auxiliados con achegas públicas poden chegar a ter unha vida máis ou menos digna, en función de se se pode soste-lo no medio e no longo prazo ese esforzo orzamentario (cuestión que, dito sexa de paso, tamén é posta en dúbida polos liberais conservadores). Así e todo, e con independencia de cal sexa o impacto da variable financeira, esas persoas quedarían condenadas a padecer unha minoría de idade crónica (Oakeshott, 2001, p. 137)²⁰ baixo a tutela dun Estado excesivamente paternalista. Os liberais conservadores néganse a converter en cidadáns dependentes a quen poden saír adiante por si mesmos. En cambio, a un ancián ou a un discapacitado non se lles converte en seres dependentes polo feito de axudalos. Xa o son; e a súa situación non é reversible. Por iso o apoio público que se lles poida prestar non semella problemático.

Queda por afrontar a cuestión dos medios que empregar en defensa deses pobres que, séndoo por causas que lles superan, si merecerían atención pública. Convén ter presente que estes autores confían na existencia dunha certa benevolencia individual como principal mecanismo de beneficencia social. Esta tradición arranca dos ilustrados escoceses (sobre todo de Adam Smith e de Adam Ferguson) e está, así mesmo, presente na obra de Burke²¹.

Isto implica que, sen prexuízo de reservarlle un papel subsidiario ao Estado, se mantén a esperanza de que a propia sociedade asista os excluídos. Gilder lembra con nostalxia a época en que –alá polos anos trinta– “máis da metade da asistencia proviña da caridade privada”, mentres que, segundo as cifras que manexa, a principios dos anos oitenta “esa cifra é de menos do 1%” (Gilder, 1984, p. 155). Á marxe do rigor das cifras, a posición do autor queda clara.

Non se trata de que estes intelectuais esperen a chegada dun aluvión de donativos. A súa estratexia é máis sólida. Pasa por (re-)potenciar algunhas institucións que antano foron un sucedáneo da Seguridade Social e que hoxe vivirían horas baixas: a familia ocupa un lugar privilexiado nos seus textos como embrión de resposta ás crises.

²⁰ Oakeshott conecta esta falta de aptitude inducida para tomar decisións na vida privada cunha falta de aptitude que se proxecciona a todas as ordes da vida (López Atanes, 2010, p. 158), incluíndo o espazo público. Chega a falar de individuos *manqués* ou “homes masa” (Oakeshott, 2000, pp. 344-345) incapacitados para participar na ágora. Este tipo de críticas xa poden lerse en obras como as do utilitarista Stuart Mill ou as do liberal Tocqueville. O primeiro afirmou que os mantidos polas parroquias perdían o seu dereito a ser tratados en pé de igualdade cos demais e, en particular, perdían o seu dereito de voto (Mill, 1994, p. 105), mentres que o francés cargou contra os sistemas administrativos de axuda aos pobres, citando varios casos individuais (reais) nos que xeraron comportamentos irresponsables, para concluír que esas políticas traían máis miseria da que podían erradicar (Tocqueville, 1983, pp. 116 e 118-119).

²¹ Adam Smith deixou dito que “o sentir moito polos demais e pouco por nós mesmos, o restrinxir os nosos impulsos egoístas e fomentar os benevolentes, constitúe a perfección da natureza humana” (Smith, 1997, p. 76). Para Adam Ferguson a *law of society*, isto é, o exercicio da virtude da benevolencia é considerada como prioritaria respecto da persecución da propia excelencia, e só queda por baixo da autopreservación (Ferguson, 1994, pp. 90-95). Burke tamén confía en que quen non poden “reclamar nada de acordo coas regras do comercio e os principios da xustiza” sexan auxiliados pola “misericordia” (MacPherson, 1984, p. 91).

Gilder lembra que o normal era que os fillos cuidaran dos seus pais cando estes entraban na senectude. Nada se requiría do Estado, e non por iso había perigo de quebra social; ao contrario: esas sociedades estaban máis cohesionadas que as actuais. Friedman, na mesma liña, apostila que as transferencias de fillos a pais –económicas ou en especie– foron unha constante ao longo da historia (Friedman e Friedman e Friedman, 1980, p. 153). Logo engade que existe unha gran diferenza con respecto a unha hipotética política de pensións ou de financiamento dos medicamentos xestionada desde o Estado. No primeiro caso (o da familia), as transferencias son voluntarias, baseadas no instinto de benevolencia (que, loxicamente, é máis intenso entre parentes). Así, respecta a liberdade de cada un para facer o que desexe cos seus ingresos (axioma do liberalismo conservador). En cambio, no segundo caso (política pública) atopámonos ante decisións baseadas na coacción legal e fiscal que son, ao seu entender, pouco eficientes, xa que a simple xestión desas políticas esixe o pagamento dun exército de burócratas e de edificios públicos indispensables para ese fin.

Non obstante, é Michael Novak quen máis fixo por favorecer o que define como unha “devolución desde o Estado á sociedade civil” (Novak, 1999, p. 52). Non só pon a familia no epicentro dese proxecto de futuro senón que, querendo remarcar o fundamento sociolóxico desta opción, cualifica o ser humano como “animal familiar” (Novak, 1983, p. 170)²². Agora ben, Novak tamén avoga por unha crecente implicación dos poderes públicos. Reclama un “gobierno activista” (Novak, 1982, p. 18). Pode parecer paradoxal, pero non o é. Porque o que propugna é que desde as Administracións Públicas se apoie legal e financeiramente a familia ou, chegado o caso, a rede de asociacións intermedias que tamén se dedican a xestionar a asistencia social. Algúns estudos de caso mostran a conveniencia de que os gobernos escoiten os cidadáns e acepten as iniciativas que florecen con naturalidade á marxe das políticas centralizadas (Pesut, Beswick, Robinson e Bottorff, 2012, pp. 53-54). Nese elenco estarían incluídas as igrexas (en plural), as fundacións privadas dedicadas a fins altruístas e moitas organizacións non gobernamentais que, sen ánimo de lucro, poden prestar unha inestimable axuda para levar a bo porto este labor. Entre as medidas concretas que apunta están as transferencias de fondos públicos ás familias (Horwitz, 2005, p. 671) que, voluntariamente, decidan coidar dos anciáns e dos discapacitados ao seu cargo (Novak, 1992, pp. 282-283)²³, así como o establecemento dun marco legal que incentive a contratación de plans de pensións privados.

A conxugación de familia e institucións sociais de caridade debe constituír, de acordo con este punto de vista, o primeiro e principal baluarte na loita contra a pobreza; pero non é suficiente. As Administracións deben asumir que teñen outra misión que desempeñar, mesmo directamente, cando se trata de auxiliar os sectores máis vulnerables da sociedade. Estaríamos ante a segunda liña defensiva do sistema. O ideal, desde a perspectiva liberal conservadora, sería que non tivese que empregarse, ou que o seu emprego fose marxinal. Así e todo, non se descarta esa chamada ás institucións públicas. Novak matiza: trátase de que primeiro entren en liza as Administracións locais, por seren as que mellor coñecen os necesitados, así como as políticas que son máis adecuadas en cada momento. Seguidamente, por similares motivos, haberían de activarse os mecanismos de asistencia social en mans das Administracións rexionais, e só en última instancia sería requirida a intervención do Estado.

É a forma de integrar no discurso liberal conservador dous aspectos irrenunciáveis da súa imaxe da boa sociedade, a saber: o seu aprecio polo esforzo persoal, a autoaxuda e o exercicio da propia responsabilidade, por un lado, e unha dose (prudente) de intervencionismo público que permita atender anciáns, enfermos, discapacitados e/ou orfos, preferentemente a través da xestión privada dos recursos públicos (Hayek, 1997, p. 144), por outro. É importante reter o ata agora apuntado, por constituír o discurso máis ortodoxo desta corrente de pensamento. Porén, ás veces engaden propostas máis incisivas, ben por convicción, ben por puro pragmatismo. Trátase de propostas que nos achegan, segundo o apuntado na introdución desta análise, a lóxicas máis propias doutras ideoloxías. Con todo, ao final, son coherentes cos fundamentos desta opción.

²² Nótese que está xogando coa metáfora aristotélica, cambiando o político polo familiar.

²³ Esta proposta ten un parecido coa lexislación sobre dependencia vixente no noso país.

5. A última liña de defensa do sistema: as rendas mínimas liberal-conservadoras

A ortodoxia das teses sostidas ata agora pode comportar, *de facto*, problemas sociais. Debilitar os piares da intervención pública non é tarefa cómoda. Ao longo da historia existiron autores que se opuxeron a unha expansión das competencias estatais, desde Tocqueville ata Spencer, desde Burke ata T. H. Sumner. Os seus discípulos dos nosos días defenden o mesmo modelo de sociedade. Pero entre os uns e os outros ocorreu algo transcendental: moitos dos dereitos sociais que os precursores se negaban a aceptar foron recoñecidos. Trátase de dereitos, coas súas correspondentes prestacións, con respecto aos cales é difícil dar marcha atrás. Por outro lado, algúns dos aspectos academicamente máis claros da mensaxe liberal conservadora son difíciles de trasladar á práctica. Sen ir máis lonxe, deixar sistematicamente fóra dos mecanismos de protección social os adultos sans en idade laboral que están parados pode ser unha receita útil para estimular a súa laboriosidade ou para evitar o lastre implícito na *Teoría da dependencia* (aceptemos que o sexa), pero, mesmo a ollos dos autores que vertebran esta análise, non deixa de ser unha fonte potencial de conflitos.

Tras ese exercicio de realismo, algúns expoñentes desta corrente de pensamento ofrecen medidas máis sociais que as que conforman o núcleo duro do seu propio *corpus* teórico. Kristol chega a falar da conveniencia de defender un *welfare state conservador*, e razónao nestes termos:

An affluent society in which people choose to purchase (through taxes) certain goals collectively rather than individually (insurance against adversity, basic scientific research, and the like) represents no rebellion against the liberal-capitalist order. On the contrary: it tends to make that order more firmly established (Kristol, 1978, pp. xii-xiii).

Máis relevante é que Hayek quen, a diferenza de Kristol, non desexa involucrarse en nada que soe a “welfare state”, chega a conclusións similares. As súas palabras son elocuentes. Convén retelas en todos os seus matices: “*nunha sociedade industrial resulta obvia a necesidade dunha organización asistencial, en interese incluso daquelas persoas que han de ser protexidas contra os actos de desesperación de quen carecen do indispensable*” (Hayek, 1978b, p. 385; a énfase –en cursiva– é miña).

Que esconden estas aproximacións? Ata que punto son compatibles coa tese central? Que profundidade teñen? Kristol ofrece, basicamente, un “welfare” socialdemócrata “de rebaixas”. Por unha parte, algúns programas estrela do modelo estadounidense, como o *Medicare*, son gabados (Kristol, 1985, p. 39). Por outra, aínda de mala gana, fórmase a conveniencia de que certos parados queden integrados nas redes públicas de protección. Aínda que el é pouco explícito respecto do importante tema das liñas de corte (Kristol, 1978, p. 247), suxire que o simple feito de estar en paro segue sen ser suficiente aval para adquirir o *dereito a* cobrar un subsidio. Non obstante, a súa obra denota, cando menos, unha flexibilización dos argumentos máis ortodoxos analizados nas anteriores epígrafes²⁴, pero Kristol avoga por un cambio de mentalidade en gobernantes e gobernados que implique –nun proceso gradual– unha rebaixa dos impostos, un incremento do protagonismo da sociedade civil, así como unha mellora dos incentivos á autoprovisión do benestar.

En cambio, Hayek pon sobre a mesa unha proposta máis radical. De feito, formula un órdago aos seus críticos de esquerda:

Non existe razón ningunha para que, nunha sociedade libre, o goberno deixe de asegurarlles a todos a oportuna protección contra a miseria, garantíndolles un mínimo de ingresos; ou para que deixe de fixar un nivel de ingresos por baixo do cal ninguén debería caer (Hayek, 1978c, II, p. 152).

²⁴ Novak termina aceptando que algúns parados cobren un subsidio, pero entende que esa remuneración á custa do erario público debe ser compensada dalgún xeito. O modo como resolve o problema é esixir deses parados algún traballo social (vid. Novak, 1982, p. 16).

Debemos interpretalo en conxunto con outras afirmacións do propio Hayek que antes trouxemos a colación. O importante, para os efectos deste artigo, é que se trata dunha concesión debilmente fundamentada desde o punto de vista dos (hipotéticos) dereitos dos beneficiarios. Pese ás aparencias, Hayek non defende en ningún caso que alguén teña un dereito (subxectivo) a esa garantía dun nivel mínimo de ingresos. O que di é que en certas sociedades nas que se diluíron os vínculos familiares e comunitarios (subliñamos que alude a sociedades *industriais*) se poden facer concesións aos máis prejudicados polo mercado, pero non porque teñan dereito a nada, senón porque debe protexerse (iso si) o dereito dos cidadáns máis dilixentes contra a mala praxe, as presións e ata os delitos que puideran cometer os máis pobres. É importante ter en mente esta interpretación, porque é a que dota de coherencia esta medida (así vista, encaixa ben no resto da súa obra).

En canto ao modo de articular esta medida, os postulados de Hayek son complementados polas políticas auspiciadas por Friedman, que desenvolve unha proposta moito máis cerrada. Trátase da implantación do que o norteamericano define como *imposto negativo sobre a renda*. Consiste na asignación dunha renda mínima a todos os individuos que non alcancen un nivel de ingresos predeterminado (por lei), con independencia de cales sexan as circunstancias que arrastran a eses individuos ata esa situación (co cal, os adultos sans en paro serían beneficiarios, *per se*, desa medida). A solución é rechamante, aínda que Friedman nos invita a ler a súa letra pequena.

En primeiro lugar, a contía desa renda non debe ser demasiado folgada, para evitar que desincentive a busca dun emprego no mercado de traballo. O exemplo co que Friedman traballa é un imposto negativo do 50%; isto é, a cada individuo e/ou familia asignaríase, con cargo aos fondos públicos, a metade do que se considere a asignación básica necesaria para chegar a final de mes sen afogos. Friedman recoñece que esa porcentaxe é negociable. Podería ser algo máis do 50%, pero nunca debería ser o 100% desa asignación. Iso é congruente coa ideoloxía do autor: máis xenerosidade daría alas ao fomento de novas situacións de dependencia.

En segundo lugar, as cantidades percibidas deben modularse. Cando un parado decida poñerse a traballar debe saber que, a non ser que o gañado no seu novo emprego supere a cifra establecida como asignación básica, seguirá tendo dereito a algunha axuda estatal. Porén, neste novo suposto, o “imposto” do 50 % debería aplicarse á diferenza entre a asignación básica (*ex lege*) e o salario (efectivamente percibido polo empregado). Con iso redúcese a cantidade de diñeiro público que pode recibir. Agora ben, ese traballador seguirá incrementando o seu soldo grazas a unha achega pública, xa que a suma do percibido superará o que gañaría manténdose en paro e cobrando a subvención sen máis²⁵. Dese modo, Friedman establece un segundo filtro conceptual que tamén está chamado a evitar o acomodo dos parados na súa situación de desemprego.

Esta é a opción ofrecida como *ultima ratio* das políticas sociais. Non obstante, tanto Hayek como Friedman son escépticos respecto da posibilidade de sumar esta política ás xa existentes. Dito con outras palabras: máis ben o que fan é presentarnos as diversas versións de rendas mínimas como unha *alternativa* (non tanto como un *complemento*) ás políticas vixentes (subsídios de paro, sanidade ou educación públicas). Aínda que as referencias a este ulterior debate son escasas, podemos rastrexar algunhas reflexións nesta dirección (v. gr. Friedman e Friedman, 1980, pp. 173-174; Hayek, 1997, p. 144).

²⁵ Supoñamos que se decide que a asignación básica para unha familia con dous fillos é de 1.500 euros mensuais. Un *imposto negativo sobre a renda* do 50% esixiría que a primeiro de mes o erario público ingresase na conta corrente do cabeza de familia 750 euros. Agora ben, se el, ou o seu cónxuxe, consegue traballo, o cómputo varía. Isto non significa que deixe de ingresar algún diñeiro da facenda pública. De feito, só ocorrería isto último se esa familia lograse obter pola súa conta un mínimo de 1.500 euros (a cantidade fixada como asignación básica). Poñamos por caso que un dos cónxuxes obtén un emprego a tempo parcial polo que recibe 400 euros mensuais. Neste suposto, o *imposto negativo* do 50% aplicaríase ao resultado de restar os 400 euros á asignación básica, é dicir, esa familia sería subvencionada con 550 euros, o que, sumado aos 400 do salario, daría una cifra final de 950 euros. A lóxica do modelo consiste, pois, en que a medida que se vaian logrando mellores empregos se reduza a cantidade achegada polo Estado, pero ao tempo que se incrementa a cantidade total ingresada polos interesados.

6. Conclusións

Para un liberal conservador, os que viven nunha determinada sociedade teñen que gañarse o sustento (así como as comodidades ás que pretendan acceder) mediante o seu propio esforzo, exercendo a súa responsabilidade, que é a contrapartida da súa liberdade. A lóxica liberal conservadora incide, no fondo, na atención aos propios deberes de cidadanía, aínda que estean orientados ao mercado. Son os aquí entendidos como “moderación”, “continencia” e “traballo duro”; como “disciplina” e como “sacrificio” (Novak, 1983, p. 61). Eses deberes proxéctanse ao futuro, na medida en que investir nese tipo de condutas reporta beneficios no longo prazo para cadaquén. O principio de autoaxuda parece dominar este escenario. Nótese, pois, que a perspectiva liberal conservadora está afastada de calquera veleidade republicana, pese a certa tentativa de aproximación a esa semántica protagonizada por algún dos intelectuais afíns (Baqués, 2017, p. 488), que os mesmos interesados tratan de adaptar ás esixencias dunha sociedade liberal para que a responsabilidade individual inherente a ela non deixe de xerar os seus efectos positivos (Kristol, 1986, pp. 67-68). Sen prexuízo disto, estas teorías asumen (e avalan) a posibilidade de avanzar cara ao ben común: así será se todos aboan as actitudes sinaladas, en vez de abrazar criterios de corte puramente hedonista (Novak, 1983, pp. 59-60).

Partindo desa premisa, e a pesar da súa rigorosidade, quen estea en dificultades por motivos de idade ou de saúde pode aspirar, lexitimamente, a recibir axuda pública. Porén, a ollos de Hayek, iso tampouco significa que:

[...] os pobres, *tan só en razón de que haxa na propia comunidade individuos máis ricos*, teñan dereito a participar da súa riqueza; o feito de nacer dentro dun grupo que alcanzou un nivel especial de civilización e benestar confire xusto título para gozar das súas vantaxes (Hayek, 1978b, p. 140; a énfase –en cursiva– é miña).

Esta primeira afirmación non impide que os poderes públicos coaduxen a xerar, directa ou indirectamente, unha rede asistencial. Cando un liberal conservador alude a esta posibilidade faíno por convicción. Así e todo, a actividade asistencial estará orientada ao auxilio de quen non poida valerse por si mesmo, e mostrarase esquivada cos adultos sans en idade de traballar que estean parados. De aí que sexa coherente que un goberno liberal conservador manteña ou incremente as pensións e, á vez, flexibilice o mercado laboral, reduza as indemnizacións por despedimento ou os subsidios que se poidan ingresar mentres se prolongue a situación de paro (xa sexa no que concirne á contía da prestación ou ao período de duración desta). De feito, esa é a derivada máis ortodoxa destas teses.

A distinción principal que require a análise das políticas sociais dos liberais conservadores é a que se suscita entre políticas redistributivas e políticas de loita contra a pobreza. As primeiras son descartadas de plano. As segundas son admisibles nalgúns casos e circunstancias. Isto significa que non existe aspiración ningunha de rematar coa desigualdade, mentres que a súa mitigación tampouco é un fin en si mesmo. Cuestión diferente é que algunhas políticas de loita contra a pobreza das consideradas aceptables poidan rebaixar esa desigualdade.

O modelo de sociedade deseñado segue admitindo, por conseguinte, unha brecha entre ricos e pobres. Porén, a aspiración que contén esta cosmovisión consiste en que os ricos cada vez sexan máis ricos e os pobres, menos pobres. Lonxe de albiscar o reparto da riqueza como un “xogo de suma cero” calculado polos planificadores públicos, preténdese xerar incentivos para fomentar desde un cambio de mentalidade estas novas políticas (fiscais, por exemplo) de modo que, pese ás desigualdades remanentes, a renda media ascenda e todos os sectores sociais se beneficien diso.

O obxectivo dos liberais conservadores é, en última instancia, poñerlle freo a unha certa ética –ética que algúns tachan de postindustrial e postascética– que viría favorecida polos “efectos positivos que as medidas do Estado de benestar causan nas cabezas dos seus clientes”. O principal efecto perverso desta ética, a ollos dun liberal conservador, sería a constante aparición de novas “obrigas estatais” (Dubiel, 1993, pp. 80 e 85) nunha espiral ascendente que acabaría creando unha nova forma de entender as relacións sociais.

Aínda así, o discurso liberal conservador non pretende levantar un muro infranqueable entre o Estado e a sociedade civil. Certamente, a súa noción de cidadanía pivota sobre os deberes antes que sobre os dereitos. E cando se alude a algún deses dereitos –sinaladamente á defensa da liberdade negativa ou privada– é para reforzar os argumentos en contra dunha intervención demasiado xenerosa dos poderes públicos. Este discurso pode cuestionarse de dúas maneiras distintas, pero relacionadas: por unha parte, poñendo a igualdade (de oportunidades ou de resultados) por riba da liberdade (negativa ou privada); por outra, redefinindo o que é a verdadeira liberdade (liberdade como poder), aínda que tamén poderían combinarse ambos os dous argumentos²⁶. Porén, estes aspectos, lonxe de quedar integrados no discurso liberal conservador, seguen sendo sospeitosos a ollos dos seus defensores, o cal resalta as diferenzas que se manteñen, con toda a intención, entre uns e outros.

Chama a atención o esforzo despregado por parte dos máis prominentes avogados do liberalismo conservador para defender unha versión *sui generis* da renda básica. A súa aposta provén dunha constatación previa: a dificultade de levar a cabo o seu programa socioeconómico ante o risco de fractura social que supón, especialmente nas sociedades máis desenvolvidas. O nivel de cohesión social alcanzado nas sociedades occidentais aséntase, en boa medida, sobre as medidas de “welfare” xa consolidadas. Iso está explicitamente presente no discurso de Kristol, de Hayek, de Friedman... Porén, as esixencias derivadas da atención a esas necesidades chocan con esoutras esixencias (derivadas da coherencia teórica) que impregnan o quefacer dos intelectuais. Isto implica algunhas restricións ao modelo inicial de renda básica insinuado por Hayek e desenvolvido por Friedman.

Unha vez analizada con maior detalle a proposta liberal conservadora, pode parecer unha tentativa de cadrar o círculo: garantía dun ingreso mínimo a todos os individuos baixando os impostos; garantía de benestar para todas as familias, recortando algúns dos actuais programas de benestar; garantía de posuír, no longo prazo, unha cidadanía máis madura e responsable, debilitando os mecanismos que poden ser útiles á hora de igualar as oportunidades dos individuos, especialmente dos máis desfavorecidos pola lotaría da vida. Así e todo, como puido lerse nesta análise, non deixa de ser unha proposta, por un lado, moi fundamentada desde o punto de vista conceptual e, por outro, receptiva a matices, a innovacións e a concesións que, finalmente, son coherentes co núcleo duro do seu corpus teórico.

En síntese, a idea de xustiza que prevalece no discurso liberal conservador é esencialmente conmutativa, e oponse tanto por motivos conceptuais como por criterios consecuencialistas ao ideal da xustiza distributiva. Non obstante, esa imaxe, inicialmente válida, aínda é excesivamente simplista, porque a aproximación á xustiza dos liberais conservadores inclúe o compromiso das institucións públicas cos máis débiles, aínda que cos matices expostos nesta análise. Así mesmo, no tocante aos mecanismos empregados para ese compromiso, propugnan unha maior colaboración entre actores privados e públicos á que non é allea o estímulo e/ou o apoio desas mesmas institucións públicas.

Bibliografía

- Arribas, F. (2002). *La evasiva neo-liberal. El pensamiento social y político de Friedrich A. Hayek*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Baqués, J. (2014). La obra de Michael Oakeshott como paradigma del liberalismo-conservador. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 145, 25-42. DOI: <https://doi.org/10.5477/cis/reis.145.25>
- Baqués, J. (2017). *El liberalismo-conservador. Fundamentos teóricos y recetario político ss. XVIII-XX*. Pamplona: Thomson Reuters.

²⁶ Este desenvolvemento extrapola os obxectivos desta análise. Non obstante, como contrapunto, podemos empregar as críticas de Honderich, quen apunta que a idea de liberdade conservadora pivota sobre o dereito a “adquirir e conservar propiedade privada”, idea asentada sobre a omisión de certas liberdades civís e sobre a crítica sistemática das liberdades sociais (Honderich, 1993, p. 111). Con iso, baleiraríase de sentido a propia liberdade, agás para unha minoría de afortunados. Dito con outras palabras, para Honderich a liberdade debería incluír a consideración do “poder” imprescindible para facer factible ese dereito primixenio –pero puramente formal se non se lle engade este último elemento– a adquirir e a conservar a propiedade (Honderich, 1993, p. 113).

- Berger, P. (1991). *La revolución capitalista. Cincuenta proposiciones sobre la prosperidad, la igualdad y la libertad*. Barcelona: Península.
- Boettke, P. (2005). Hayek and market socialism: Science, ideology and public policy. *Economic Affairs*, 25(4), 54-60. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0270.2005.00592.x>
- Butler, E. (1989). *Hayek. Su contribución al pensamiento político y económico de nuestro tiempo*. Madrid: Unión Editorial.
- Coleman, W. (2013). What was “new” about neoliberalism? *Economic Affairs*, 33(1), 78-92. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0270.2012.02192.x>
- Colombatto, E. (2007). Hayek and economic policy. The Austrian road to the third way. En A. Marciano e J. M. Joselin (Eds.), *Democracy, freedom and coercion* (pp. 46-67). Cheltenham, England/Northampton, MA: Elgar. Recuperado de <https://www.e-elgar.com/shop/democracy-freedom-and-coercion>
- Dubiel, H. (1993). *¿Qué es neoconservadurismo?* Barcelona: Anthropos.
- Ferguson, A. (1767/1974). *Un ensayo sobre la Historia de la Sociedad Civil*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos.
- Ferguson, A. (1769/1994). *Institutes of moral philosophy*. London, England: Routledge & Thoemmes Press.
- Franco, P. (1990). Michael Oakeshott as liberal theorist. *Political Theory*, 18(3), 411-436. DOI: <https://doi.org/10.1177/0090591790018003004>
- Friedman, M., e Friedman, R. (1980). *Libertad de elegir. Hacia un nuevo liberalismo económico*. Barcelona: Grijalbo.
- Gilder, G. (1984). *Riqueza y pobreza*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos.
- Gilder, G. (1986). *El espíritu de empresa*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Gissuranson, H. (1987). *Hayek's conservative liberalism*. New York, NY/London, England: Garland.
- Griffiths, S. (2014). Engaging enemies. Exploring the left's fascination with Friedrich Hayek. *Juncture*, 21(3), 204-209. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.2050-5876.2014.00806.x>
- Halliday, D. (2018). *Inheritance of wealth: Justice, equality, and the right to bequeath*. New York, NY: Oxford University Press.
- Hayek, F. (1944/1978a). *Camino de servidumbre*. Madrid: Alianza.
- Hayek, F. (1959/1978b). *Fundamentos de la libertad*. Madrid: Unión Editorial.
- Hayek, F. (1973-1976/1978c). *Derecho, legislación y libertad* (3 vols.). Madrid: Unión Editorial.
- Hayek, F. (1997). *Hayek sobre Hayek. Un diálogo autobiográfico*. Madrid: Unión Editorial.
- Hirschmann, A. (1991). *Retóricas de la intransigencia*. México DF, México: Fondo de Cultura Económica.
- Honderich, T. (1993). *El conservadurismo. Un análisis de la tradición anglosajona*. Barcelona: Península.
- Horwitz, S. (2005). The functions of the family in the great society. *Cambridge Journal of Economics*, 29(5), 669-684. DOI: <https://doi.org/10.1093/cje/bei041>
- Kelly, P. (2012). Red or orange: The big society in the new conservatism. En J. Edwards (Ed.), *Retrieving the big society* (pp. 22-34). (Political Quarterly Monograph Series). Oxford, England: Wiley-Blackwell.
- Klein, D. (2010). Liberty between the lines in a statist and modernist age: Unfolding the Adam Smith in Friedrich Hayek. *Economic Affairs*, 30(3), 82-85. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0270.2010.02029.x>
- Kristol, I. (1978). *Two cheers for capitalism*. New York, NY: Basic Books.
- Kristol, I. (1985). Skepticism, meliorism, and the public interest. *Public Interest*, 81, 31-41.
- Kristol, I. (1986). *Reflexiones de un neoconservador*. Buenos Aires, Argentina: Grupo Editorial Latinoamericano.
- Levy, M. (1983). Liberal equality and inherited wealth. *Political Theory*, 11(4), 545-564. DOI: <https://doi.org/10.1177/0090591783011004004>
- López Atanes, F. J. (2010). *Conducta humana y sociedad civil. Introducción a la filosofía política de M. Oakeshott*. Madrid: Unión Editorial.
- MacPherson, C. B. (1984). *Burke*. Madrid: Alianza.
- McFail, E., e Farrant, A. (2013). Hayek and the sorcerer's apprentice: Whither the Hayekian logic of intervention? *American Journal of Economics and Sociology*, 72(4), 966-982. DOI: <https://doi.org/10.1111/ajes.12034>
- McLean, C. (2012). Libertarian traditions: F. A. Hayek and John Anderson. *Australian Journal of Politics and History*, 58(1), 51-66. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8497.2012.01623.x>
- Melkevik, A. (2019). A tax dead on arrival: Classical liberalism, inheritance, and social mobility. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 22(2), 200-220. DOI: <https://doi.org/10.1080/13698230.2017.1341242>
- Mill, J. S (1861/1994). *Del gobierno representativo*. Madrid: Tecnos.
- Novak, M. (1982). Mediating institutions: the communitarian individual in America, *Public Interest*, 68, 3-20. Recuperado de <https://www.nationalaffairs.com/storage/app/uploads/public/58e/1a4/d3b/58e1a4d3bd71e202087714.pdf>

- Novak, M. (1983). *El espíritu del capitalismo democrático*. Buenos Aires, Argentina: Tres Tiempos.
- Novak, M. (1989). *Errand into the wilderness*. Washington DC, WA: The Heritage Foundation.
- Novak, M. (1990). *Morality, capitalism and democracy*. London, England: The IEA Health and Welfare Unit.
- Novak, M. (1992). *Libertad con justicia*. Buenos Aires, Argentina: Emecé.
- Novak, M. (1999). El capitalismo familiar. *La Ilustración Liberal*, 2, 35-60. Recuperado de <https://www.clublibertaddigital.com/ilustracion-liberal/2/el-capitalismo-familiar-michael-novak.html>
- Nozick, R. (1974/1988). *Anarquía, Estado, utopía*. México DF, México: Fondo de Cultura Económica.
- Nuez, P. de la. (1994). *La política de la libertad. Estudio del pensamiento político de F. A. Hayek*. Madrid: Unión Editorial. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=166341>
- Oakeshott, M. (1952/1996). *La política de la fe y la política del escepticismo*. México DF, México: Fondo de Cultura Económica.
- Oakeshott, M. (1962/2000). *El racionalismo en política y otros ensayos*. México DF, México: Fondo de Cultura Económica.
- Oakeshott, M. (1975/1990). *On human conduct*. Oxford, England: Clarendon Press.
- Oakeshott, M. (1976/2001). *El Estado europeo moderno*. Barcelona: Paidós.
- Pesut, B., Beswick, F., Robinson, C. A., e Bottorf, J. (2012). Philosophizing social justice in rural palliative care: Hayek's moral stone? *Nursing Philosophy*, 13, 46-55. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1466-769X.2011.00519.x>
- Petsoulas, C. (2001). *Hayek's liberalism and its origins. His idea of spontaneous order and the Scottish enlightenment*. London, England: Routledge.
- Rhonheimer, M. (2015). The true meaning of social justice: A catholic view of Hayek. *Economic Affairs*, 35(1), 35-51. DOI: <https://doi.org/10.1111/ecaf.12103>
- Rodrigues, J. (2013). Between rules and incentives: Uncovering Hayek's moral economy. *American Journal of Economics and Sociology*, 72(3), 565-592. DOI: <https://doi.org/10.1111/ajes.12018>
- Rothbard, M. (1982). *La ética de la libertad*. Madrid: Unión Editorial.
- Seldon, A. (1994). *Capitalismo*. Madrid: Unión Editorial.
- Sicard, F. (1989). La justification du libéralisme selon F. A. Hayek. *Revue Française de Science Politique*, 39(2), 178-199. DOI: <https://doi.org/10.3406/rfsp.1989.394414>
- Smith, A. (1762-1763/1995). *Lecciones sobre jurisprudencia*. Granada: Comares.
- Smith, A. (1790/1997). *Teoría de los sentimientos morales*. Madrid: Alianza.
- Su, H. C. (2013). *Economic justice and liberty: The social philosophy in John Stuart Mill's utilitarianism*. New York, NY: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203743119>
- Tocqueville, A. de (1835/1983). Memoir on pauperism. *Public Interest*, 70, 102-120. Recuperado de <https://www.nationalaffairs.com/storage/app/uploads/public/58e/1a4/d56/58e1a4d56ed27767898804.pdf>
- Turner, R. (2007). The rebirth of liberalism: The origins of neo-liberal ideology. *Journal of Political Ideologies*, 12(1), 67-83. DOI: <https://doi.org/10.1080/13569310601095614>
- Wapshott, N. (2013). *Keynes vs Hayek*. Barcelona: Deusto.
- Williamson, B. (2011). Contemporary philosophical support for Hayekian limits to economic modelling. *Economic Affairs*, 31(2), 98-101. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0270.2011.02076.x>